

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հարյուրամյա
կայսրություն
Տիգրան Մեծից
առաջ

Ե
Ր
Ե
Վ
Ա
Ն

1997

PropfE kunguel duf

1998. 21.02.1970

Abrechnung

21-02-1970

9(47.925)
eP-91
հշ.

№133Ը

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՐՔԱՆԵՐԻ

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

5519

Հարյուրամյա կայսրություն

Տիգրան Մեծից առաջ

«ԱՊՈԼՈՆ»

Երևան - 1997

ԴՏՅ 941(479.25)

ԳՍԴ 63.3(2Յ)2

Մ 917

Հանձին

ՎԱՐԴԱՆ ԴԱԼԼԱՔՅԱՆԻ

գրքույկը նվիրվում է մեր բոլոր
հերոսների հիշատակին, որ
նախընտրեցին մահը տեսնել, քան
հայրենի հողը ու սրբարանները
պղծված

Մովսիսյան Ա.

Մ 917

Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը.
Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ:
[Պատմագիտ. ուսումնասիրություն]. - Եր.:
Ապոլոն, 1997.- 32 էջ

Մ 0503020913 97
749(01)-97

ԳՍԴ 63.3(2Յ)2

Դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի,
արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի
խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ
փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս
պատմության ընթացքում...

Մովսես Խորենացի

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Կյանքում ամեն մի իրադարձություն ունենում է իր նշանակությունն ու հետագա ճակատագիրը: Այդպես էլ ժողովուրդների պատմության մեջ: Սակայն միշտ չէ, որ իրադարձություններն ունենում են իրենց կարևորությանն արժանի ճակատագիր: Դրանցից շատերը, գրի չառնվելով՝ մոռացվում են անհետ, մյուսները գրի են առնվում, բայց ժամանակի ընթացքում կորչում են դրանց հիշատակարանները: Լինում են նաև այնպիսիք, որոնց մասին հիշատակող արձանագրությունները, դարերով հողի տակ մնալուց հետո գտնվում, ընթերցվում, սակայն սխալ են մեկնաբանվում: Այս վերջինների թվին է պատկանում «կուտիական տիրապետություն» անվամբ հայտնի իրադարձությունների շղթան, որը Յին Արևելքի պատմության մեջ զբաղեցնում է շուրջ մեկ հարյուրամյակ:

Յին Միջագետքի Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսին վերաբերող ամեն մի աշխատությունից կարելի է տեղեկանալ, որ միջագետքյան տիրակալ Նարամ-Սուենի (Ք.ա. 2236-2200թթ.) իշխանության վերջում նրա տերության վրա արշավեցին լեռնական կուտիները, որոնք տապալեցին նրան, ապա գերիշխեցին Առաջավոր Ասիայում:

Ովքե՞ր են այդ լեռնականները և որտեղից եկան նրանք:

Կուտիների հայրենիքի տեղորոշման հարցում ուսումնասիրողները բաժանվում են մի քանի խմբի:

Առաջինն այն տեղադրում է Կորդվաց (Գորդիենյան, ալ-Ջուզի) լեռների շրջանում¹: Այս տեսակետը տարածում էր գտել անցյալ դարում և մեր դարի առաջին տասնամյակներին: Երկրորդ տեսակետի համաձայն կուտիների երկիրը (Կուտիում, Գուտիում²) գտնվել է Տիգրիս, Փոքր Ջաբ, Դիալա գետերի և Սուլեյմանիե լեռների կազմած քառանկյան տարածքում³: Գիտնականների մի ուրիշ խումբ այն տեղադրում է Ջագրոսյան լեռներում առանց կոնկրետացման⁴: Չորրորդ տեսակետի համաձայն, կուտիների երկիրը պետք է գտնված լինի Ջագրոսի հյուսիսում, Ուրմիո լճի ավազանում, երբեմն ընդգրկելով նաև Կորդվաց լեռները⁵:

¹ Մ.Շտրեք, Չայաստան, Քրդստան և Արևմտյան Պարսկաստան բաբելական-ասորեստանեայ սեպագրերու համաձայն (թարգմ. Յ.Բ. Պիլժիկճեան), Վիեննա, 1904, էջ 52; Գ.Масперо, Древняя история народов Востока, VI, 1911, с. 156; Տես նաև И.М.Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, էջ 104-ում նշված գրականությունը: Կուտիների երկիրը Վանա և Ուրմիո լճերի միջնատարածքում են տեղադրում Յ. Վինքլերը, նրան հետևելով՝ նաև Գ. Խալաթյանը ու Լեոն (Г.Винклер, Западная Азия в древние времена (История человечества, т. III), Пет., 1903, с. 12; Г.А. Халагянц, Очеркъ истории Армении, М., 1910, с. 35-39; Լեո, Երկերի ժողովածու, հ.1, Ե, 1966, էջ 176-177): Առանց նշելու իր տեղեկության աղբյուրը, Ա. Ղարիբյանը «Չայ ժողովրդի պատմության սկզբնավորման շրջանը» հոդվածում գրում է. «Գիտության մեջ հավանական է համարվում, որ Գուտիումի անունը պահպանվել է «խոյթ» կամ «խոյթ» երկրանախ վրա...» («Տեղեկագիր», 1946, թիվ 9, էջ 14):

² Անվան վերջին -ում մասնիկը աքաղեղենի ուղղական հոլովի ցուցիչն է, բուն երկրանունն է Կուտի կամ Գուտի:

³ И.М.Дьяконов, История Мидии, էջ 104-ի համապատասխան հղումները:

⁴ Տես օրինակ Գ.А. Меликнишвили, Напри-Урарту, Тб., 1954, с. 118-120; J.Bottero, "The First Semitic Empire", The Near East: The Early Civilizations, London, 1967, p. 99; The Encyclopedia of Ancient Civilizations, London, 1980, p. 30:

⁵ И.М.Дьяконов, АВВВУ, I, прим. 4; H.R.Hall, The Ancient History of the Near East, L., 1952, p. 186; И.Алиев, История Мидии, I, Баку, 1960, с. 64, прим. 3 (տես նաև քարտեզը) և այլն:

Առկա փաստերի համապարփակ քննությունը, սակայն, ցույց է տալիս, որ այդ տեսակետներից ոչ մեկն էլ լիովին ճիշտ չի ներկայացնում իրականությունը: Եվ մեր նպատակն է այս գրքույկում, ելնելով գրավոր տեղեկությունների համակողմանի ուսումնասիրությունից, ցույց տալ թե՛ որտեղից եկան կուտիները, ինչ բան է կուտիական գերիշխանությունը և որ երկրի պատմության մեջ պետք է դիտարկել ուշագրավ այս դարաշրջանը:

Գրքույկի ընձեռած սեղմ հնարավորությունները թույլ չեն տալիս ներկայացնելու մեր խնդրին վերաբերող բնագրերի թարգմանությունն ամբողջությամբ, ինչը կարևոր նպաստ կլիներ Հայաստանում հինարևելագիտության զարգացմանը: Տեղի սղության պատճառով չենք վկայակոչի մասն արժարժվող հարցերին վերաբերող ողջ գրականությունը, այլ կբավարարվենք միայն ամենամահրաժեշտը նշելով: Կուտիական աշխարհակալության մասին ծավալուն մի ուսումնասիրություն, բնագրերի հայերեն թարգմանությամբ, ընթերցողի դատին կհանձնենք առաջիկայում:

ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՆԵՐ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա աշխատանքում խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պատմությունը կքննենք միայն գրավոր աղբյուրների հաղորդումներից ելնելով առանց անդրադառնալու հնագիտական նյութին (ինչն առանձին ուսումնասիրության առարկա է): Քննարկման ենթակա գրավոր նյութը կարելի է բաժանել երեք հիմնական խմբի: Առաջինը արքայական արձանագրություններն են՝ կանգնեցված դեպքերի կատարման ժամանակաշրջանում, երկրորդ խումբը կազմում են հին բնագրերի պատճենները կամ դրանց հիմամբ ստեղծված պատմական երկերը: Երրորդ խմբի մեջ մտնում են պատմա-էպիկական բնույթի ստեղծագործությունները, որոնք թեպետ գրի են առնվել պատմվող իրադարձություններից դարեր հետո, այդուհանդերձ մեծարժեք պատմական սկզբնաղբյուրներ են: Կուտիական աշխարհակալության և նախորդ դարաշրջանի պատմության առաջին խմբին պատկանող սկզբնաղբյուրներն են աքադական և կուտիական արքաների ու նրանց ձոնված արձանագրությունները⁶, Միջագետքի կուտիական

⁶RISA, p. 108-151, 170-1, 300-1; IRSA, p. 97-113, 122, 128-9; IKA, S. 34-82:

դարաշրջանի հայտնի կառավարիչ Գուդեայի⁷ և Ուրուկի արքա Ութուխե-գալի⁸ բնագրերը: Երկրորդ խմբի սկզբնաղբյուրներից առանձնապես կարևորվում է «Շուներական արքայացանկը»⁹: Պատմա-վիպական բնույթի երկերից առանձնակի ուշադրության են արժանի Նարամ-Սուլենի մասին պատմող «Քութայի արքայի լեգենդը»¹⁰, «Աքադի նգովումը» վիպասքը¹¹ և «Նարամ-Սուլենն ու իր թշնամիները» խեթական բնագիրը¹²: Սրանցից բացի կարևոր նշանակություն ունեն մի շարք տնտեսական բնույթի վավերագրեր, որոնք վերաբերում են կուտիական արքաներին տրվող հարկերին¹³:

Սրանցից բացի մեր խնդրի լուծմանն օգնում են հետագա դարաշրջանների մի շարք արձանագրություններ, որոնք կիիշատակվեն յուրաքանչյուրն իր տեղում¹⁴:

7. RISA, p. 180-269; ANET, p. 268-9; Գուդեայի բնագրերի հանգամանալի ուսումնասիրությունը՝ համապատասխան գրականության հղմամբ, տես A. Falkenstein, Dielschriften Gudeas von Lagas, I, Roma, 1966:

8 IRSA, p. 130-2; S.N.Kramer, The Sumerians, Chicago, 1963, p. 325-6:

9 Բնագիրը և հանգամանալի ուսումնասիրությունը տես՝ Th. Jacobson, The Sumerian King List ("Assyriological Studies", 11), Chicago, 1939:

10 O.R.Gurney, The Sultantepe Tablets: IV. The Cuthaeen Legend of Naram-Sin, "Anatolian Studies", 1955, vol. V, p 93-113:

11 ANET, p. 646-651; P. Attinger, Remarques a propos de la «Malediction d'Accad», RA, 1984, vol. 78, p. 99-121.

12 B. Hrozný, Naram-sin et ses ennemis d'après un texte Hittite, "Archiv Orientalni", 1929, vol. 1, p. 65-76.

13 Шилейко В.К. Вотивные надписи шумерийских правителей. Пг., 1915, с. XXXII; А.И. Тюменев, Государственное хозяйство Древнего Шумера, М-Л, 1956, с. 210-211 (նաև հղվող գրականությունը):

14 Կուտիների եւ նրանց երկրի մասին Ք.ա. 3-1-ին հազարամյակների բոլոր հիմնական հիշատակությունները համապատասխան գրականության ցուցումով ի մի են բերված Hallo W.W., Gutium (Qutium), Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie, Bd. 3, Berlin-New York, 1957-1971, S. 708-720-ում:

Բավական բարդ և խճողված է մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների ժամանակագրության խնդիրը: Մասնագիտական գրականության մեջ այսօր կիրառվում են ժամանակագրական մի քանի համակարգեր, որոնք իրարից տարբերվում են երբեմն հարյուրամյակներով: Մեր խնդրից դուրս համարելով դրանց ճշգրտության քննությունը սույն աշխատանքում կառաջնորդվենք այդ համակարգերից մեկով¹⁵, առանց բացառելու մյուսների կիրառման հնարավորությունը:

Կուտիական տիրակալների գահակալման և աշխարհակալության ընդհանուր տևողության մասին հիմնիջագետքյան բնագերում պահպանվել են երեք միմյանցից տարբերվող տեղեկություններ.

*ա) 21 արքաներ կառավարել են 125 (տարբերակ՝ 124) տարի և 40 օր,
բ) 23 արքաներ կառավարել են 99 տարի,*

գ) 21 արքաներ կառավարել են 91 տարի և 40 օր¹⁶:

Գրքույկում մեր գործածած ժամանակագրական համակարգի հիմքում ընդունված է երրորդ տարբերակը: 91 տարին աշխարհակալության երկրորդ և երրորդ փուլերի տևողությունն է, իսկ դրան նախորդած 8 կամ 34 տարիները, թերևս, պետք է վերագրել առաջին փուլին, գուցե նաև դրան նախորդող ժամանակներին¹⁷: Եթե կուտիական տիրապետության ավարտի տարին Բ.ա 2109 թվականն է, ապա սկիզբը կարելի է դնել Բ.ա. 2234 կամ 2208 թվին, թեպետ մեզ համար անհայտ է մնում, թե ինչ դեպքերի հետ կարող են կապվել այդ թվերը:

Նախքան մեր հիմնական խնդրին՝ կուտիական աշխարհակալության մեկնակետի տեղորոշմանն անցնելը հաջորդ բաժնում համառոտակի կներկայացնենք բուն նյութին նախորդած իրադարձությունները, ինչը թույլ կտա երևույթները դիտարկել պատճառա-հետևանքային փոխկապակցվածության մեջ և ճիշտ գնահատել դարաշրջանի պատմական նշանակությունը:

¹⁵ Э.Бикерман, Хронология древнего мира, М, 1976, с. 179-181, հմմտ. ИДВ, с. 486-488:

¹⁶ Hallo W.W. նշվ. աշխ., էջ 711:

¹⁷ Աշխարհակալության ձևավորման փուլերի մասին տես «Աշխարհակալության տարածքային ընդգրկումը» բաժնում:

Քրիստոսի ծննդից շորջ երեք հազար տարի առաջ Միջագետքի հարավում Շումերում, կազմավորվել էին քաղաք-պետություններ, որոնք ճանաչում էին Նիպպուր սրբազան քաղաքի հոգևոր առաջնությունը (վերջինս շումերների գերագույն աստծո՝ Էնլիլի պաշտամունքի կենտրոնն էր)։ Գործում էր մի տեսակ «հոգևոր համադաշնակցություն»։ Այդ քաղաքների միջև ժամանակ առ ժամանակ հանուն քաղաքական ու տնտեսական առաջնության սանձագերծվում էին պատերազմներ, որոնց արդյունքում որևէ քաղաք-պետություն դառնում էր գերիշխող։ Ք.ա. 24-րդ դարի երկրորդ կեսին շումերական քաղաքները միավորվել էին Լուգալզիգեսի արքայի իշխանության ներքո։ Նշված ժամանակշրջանում Միջագետք էին ներթափանցել որոշ սեմական ցեղեր, որոնց ներկայացուցիչները զանազան ցածր ծառայությունների անցնելով շումերական քաղաքներում ձրգտում էին տիրանալ տեղերի իշխանությանը։ Նման ճանապարհով Քիչ քաղաքում իշխանությունը զավթեց սեմացեղ այգեպան-մատուռակը, որը գահ բարձրանալով՝ իրեն կոչեց Շարրում-քեն (Սարգոն)՝ «հիրավի արքա»։ Հալածվելով ու փախուստի մատնվելով Լուգալզիգեսի արքայից նա հաստատվեց մինչ այդ աննշան Աքադ քաղաքում (Շումերից հյուսիս), վերափոխեց գործը՝ ստեղծելով պատմությանը հայտնի առաջին մշտական բանակը (բաղկացած 5400 զինվորից) և պատերազմ սկսեց շումերական քաղաքների դեմ։

Կուտիական և դրան նախորդած արադական աշխարհակալությունների վերաբերյալ կա հսկայածավալ գրականություն։ Մենք առանց հղումների կշարադրենք նշված դարաշրջանների պատմությունը։ Առավել մանրամասն ծանոթանալու համար ընթերցողը կարող է օգտվել վերը նշված սկզբնաղբյուրներից, և ստորև նշվող գրքերից և նրանցում հղված գրականությունից. Дыконов И.М., *Общественный и государственный строй древнего Двуречья*. Шумер, М., 1959, с. 196-248; J.Bottero, "The First Semitic Empire". p. 91-132; C.J.Gadd, "The Dynasty of Agade and the Gutian Invasion". *The Cambridge Ancient History*, vol. I, part 2A. Cambridge, 1980, p. 417-463. ԻԼՒԲ, с. 233-267.

Շուրջ տասը տարի տևած պատերազմի ընթացքում Սարգոն Աքաղցին, տալով 34 ճակատամարտ, նվաճում է Շումերն ու կենտրոնական Միջագետքը ստեղծելով նախադեպը չունեցող մի աշխարհակալություն, պատմությանը հայտնի առաջին բռնապետությունը: Դրանից հետո նա ձեռնամուխ է լինում հեռավոր արշավանքների կազմակերպմանը, որոնց շնորհիվ դառնում է հին Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի գերիշխանը: Նրա տիրակալության տարիներին (Ք.ա. 2316-2261 թթ) նվաճված երկրներում ծագեցին ապստամբություններ, որոնք ճնշվում էին չտեսնված վայրագությամբ. թերևս դա է պատճառը, որ «Սարգոնյան ժամանակաշրջան» մեջ նրա վախճանը համարվում է սրբապղծության արդյունք¹⁸: Ապստամբությունների ու դրանց ճնշման մթնոլորտում անցան նաև Սարգոնին հաջորդած նրա երկու որդիների Ռիմուշի և Մանիշտուշուի գահակալության տարիները (Ք.ա. 2260-2237 թթ). նրանք երկուսն էլ սպանվեցին պալատական խռովությունների թոհուրոհում: Իրավիճակը պատկերացնելու համար բավական է նշել, որ Ռիմուշը միայն մեկ ապստամբության ճնշման ժամանակ ավերեց շումերական հինգ քաղաք, որոնցից երկուսում սպանվեցին մոտ 9 հազար, կախաղան հանվեցին 3600 և գերվեցին շուրջ 20 հազար շումերներ: Դրությունը չլավացավ նաև Աքաղի չորրորդ տիրակալ Նարամ-Սուենի օրոք, որին հաջողվեց վերականգնել սարգոնյան տերության իր նախորդների օրոք անկում ապրած հզորությունը:

Նարամ-Սուենի առաջին գործերից մեկը եղավ Շումերում ծագած նոր ապստամբությունների ճնշումը, որի համար հարկ եղավ կազմակերպել ինն արշավանք: Այնուհետև նա Եփրատի հոսանքն ի վեր ձեռնարկեց մի քանի ռազմաերթ, որոնց արդյունքում ի վերջո կարողացավ նվաճել Էբլա և Արման երկրները՝ մինչև Մայրիների (Ամանոսի) և Արծաթի (Հայկական Տավրոսի) լեռները: Թերևս այս արշավանքների հիշողությունն է պահպանվել խեթական «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» անվամբ հայտնի բնագրում, որը պատմում է Աքաղի տիրակալի դեմ դուրս եկած 17 դաշնա-

¹⁸ ANET. p. 266:

կից երկրների (այդ թվում Արմանիի)¹⁹ մասին:

Նարամ-Սուենի դեմ դաշնակցած 17 երկրների մասին է պատմում «Քու-թայի արքայի լեգենդը», որի համաձայն, մինչև հաջողության հասնելը նա դաշնակից զորքերի դեմ է ուղարկում երեք բանակ (120 հազար, 90 հազար և 60700 զինվորներով), որոնցից ոչ մի կենդանի շունչ չի վերադառնում: Այդուհանդերձ Նարամ-Սուենին հաջողվում է նվաճել դաշինքի մեջ մտնող Արման երկիրը, որի մասին է վկայում նաև նրա Դիարբեքիի շրջանից գտնված արձանագրությունը:

Այնուհետև Նարամ-Սուենը արշավանքներ է ձեռնարկում Տիգրիսի հովտով դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք: հասնում մինչև Մեծ եւ Փոքր Ջար գետերի միջնատարածք: Այդ մասին վկայող բնագրերից երկուսում հիշատակվում է Արամ թագավորությունը²⁰, որն իր տարածքով ու անվամբ կարող է համապատասխանել Ք.ա. 19-րդ դարում հիշվող Սիմեսյան Արմանիին²¹ և Վանի թագավորության (Ուրարտու) արքունական Արամալի (Արմարիլի) երկրի²² հարավակողմին²³:

¹⁹ B.Hrozny, նույն տեղում: Գաշնակից 17 երկրները տարածված են եղել Փոքր Ասիայի կենտրոնից մինչև Ուրմիո լճի ավազանի հարավային շրջանը, իսկ Արմանին գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի սնման տարածաշրջանում (Ա. Մովսիսեան, Արմանի-Արմի երկիրն ըստ աքադական և էլլայական աղբյուրների, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», ժԳ հատոր, Դեկտեմբեր, 1993, էջ 113-127; հոդվածում նշված գրականությունից բացի Արման(ի) երկրի հայաստանյան տեղադրության մասին տես Վ. Մատթեոսեան, Սեպագիր աղբյուրներու Արման երկիրը, ԳԱ, 1994, էջ 255-268):

²⁰ I.J.Gelb, *Materials for the Assyrian Dictionary*, I, Chicago, 1952, p. 110-112; F.Thureau-Dangin, *Une inscription de Narâm-Sin*, RA, 1911, 8, 4, p. 199-200: Առաջին արձանագրության մեջ Արամ երկիրը հիշվում է Սիմուրրունի, երկրորդում՝ Ամ երկրի և Տիբար լեռների հետ: Երկրորդ արձանագրության համար առաջարկված է վերծանության մի տարբերակ ևս, որի համաձայն նրանում չեն ընթերցվում Արամ և Ամ երկրանունները (տես IRSA, p. 108-109):

²¹ Սիմեսյան Արմանիի տեղադրությունը տես Ա. Մովսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 121-122:

²² Արամալի/Արմարիլի երկրի տեղորոշումը տես ԿՄ, էջ 30-31, 38-39:

²³ Այս տեղորոշումն առաջարկելով հանդերձ, հնարավոր ենք համարում Արամի տեղադրումը Ուրմիո լճի հարավում՝ այն կապելով Մանա երկրի Արմաիո (Արմեո, Ուրմե-յատե) քաղաքի հետ: Քաղաքի տեղադրությունը՝ ԿՄ, էջ 37-38:

Իբրև այս արշավանքների բնական հետևանք Նարամ-Սուենի դեմ, ըստ երևույթին, կազմավորվում է նոր դաշինք, որի գլուխ էր կանգնած կուտի-ների երկիրը (վերջինս մտնում էր նախորդ 17 երկրների դաշինքի մեջ և զերծ էր մնացել Նարամ-Սուենի ավերածություններից): Կուտիական վտանգն այնքան շոշափելի էր, որ Աքադի տիրակալը դեպի էլամ (Իրանի հարավ արևմուտքում) կատարած արշավանքի ժամանակ ոչ թե ավերածություններ գործեց, այլ էլամցի արքայի հետ կնքեց հաշտության ու փոխօգնության պայմանագիր²⁴, ստեղծելով մի տեսակ հակակուտիական միություն: Սակայն դա ևս չէր փրկելու Նարամ-Սուենին կործանումից, որի եւ արտաքին, եւ ներքին քաղաքականությունը շատ ամպեր էին կուտակել նրա գլխին: Իր իշխանության հենց սկզբից նա մեծ հարված էր հասցրել միջագետքյան բնիկ իշխանատոհմերին և քրմությանը առաջին-ներին զրկելով տոհմական տիրույթներից, իսկ քրմական կարևորագույն պաշտոններում իր մերձավորներին նշանակելով: Վերջին միջոցառման շնորհիվ էլ հնարավոր դարձավ միջագետքյան իրականության մեջ նախադեպը չունեցած մի սրբապղծություն. Նարամ-Սուենն իրեն հռչակեց «աստված» կործանելով գերագույն աստծո տաճարը և հաստատելով իր անձի պաշտամունքը:

Դա առաջ բերեց նոր ընդվզում, որի ճնշման նպատակով փառամոլ բռնակալը գրոհեց շումերների սրբազան Նիպպուր քաղաքի վրա: Ըստ «Աքադի նզովումը» վեպի, սրբապղծությունից գայրացած մեծ աստված-ները նզովեցին Աքադը, իսկ գերագույն աստված Էնլիլը (որի պաշտամունքի կենտրոնը Նիպպուրն էր) լեռներից Աքադի դեմ ուղարկեց կուտի-ների մեծաթիվ զորքերը: Այս տողերում պետք է տեսնել շումերական քրմության դիմունով կուտիական զորքերի օգնություն գալու պատմության վիպականացումն ու դիցաբանական գունավորումը: Եվ օգնությունը չուշացավ. սրընթաց գրոհով Միջագետքի կենտրոն արշավեցին լեռնական կուտիները, որոնց դեմ պատերազմում ինքնակոչ «աստվածը» սպանվեց:

²⁴ В.Хишц, Государство Элам, М., 1977, с. 73-75:

Կուտիների առաջնորդ Էնրիդավիզիրը Աքադի հարևանությամբ գտնվող Սիպպար քաղաքում (որն արևի պաշտամունքի կենտրոնն էր) կանգնեցրեց մի արձանագրություն, որում ներկայանում է պարտված Նաբամ-Սուենից նվաճած «աշխարհի չորս կողմերի թագավոր» տիտղոսով:

Նարամ-Սուենի որդի Շարկալիշարիին (Ք.ա. 2200-2176 թթ) հաջողվում է վերատիրանալ հոր գահին, սակայն նրա իշխանությունը տարածվում էր միայն Աքադի և Շումերի վրա: Նա այլևս չէր կրում «աշխարհի չորս կողմերի արքա» տիտղոսը, նրանից մեզ չեն հասել իր հաղթական արշավանքների մասին արձանագրություններ: Աքադին հյուսիսից սահմանակից է դառնում կուտիական տերություններ, որի հետ նա ունենում է ռազմական բախումներ: Շարկալիշարիի մահից հետո կուտիներին հաջողվում է տիրանալ Աքադին ու Շումերին և իրենց աշխարհակալության սահմանը հասցնել Պարսից ծոցի ջրերին: Քիչ անց կուտիական գերիշխանությունը տարածվում է նաև Էլամի վրա, որի տիրակալները Նարամ-Սուենի ու նրա որդու դաշնակիցներն էին և պատերազմել էին ընդդեմ կուտիների: Այդ դեպքերից հետո շուրջ յոթ տասնամյակ շարունակվում է կուտիական գերիշխանությունը Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի վրա, որի ընդհանուր բնութագիրը կներկայացնենք հետագա շարադրանքում:

Կուտիների կառավարման վերջում տեղի ունեցավ լուսնի խավարում, որը քրմերի կողմից մեկնվեց որպես նրանց գերիշխանության ավարտի երկնային նախանշան: Ուշագրավ է, որ Ուրուկ քաղաքում Շումերի թագավորությունը վերականգնելու դրոշը պարզած Ութուխեգալի գործերի հետ ռազմական մեկ բախումից հետո կուտիները հետ քաշվեցին իրենց լեռները՝ չփորձելով արյան մեջ խեղդել անկախության համար ոտքի կանգնածների շարժումը: Սա թերևս համաշխարհային պատմության այն հազվադեպ դրվագներից է, երբ ազատագրական առաքելություն կատարողը գալով իշխանության չի վերածվում բռնակալի:

Նախքան կուտիական աշխարհակալության բնութագրմանն անցնելը անհրաժեշտ է պարզել նրա ծավալման մեկնակետը, այսինքն՝ թե որտեղ էր գտնվում բուն կուտիական երկիրը, մի հարց, որի պարզաբանումը թույլ կտա ասել, թե իբրև որ երկրի պատմության մաս պետք է այն դիտարկել: Նախաբանում ասվեց, որ այս հարցի շուրջ հայտնվել են տարբեր կարծիքներ: Մենք առանց դրանցից որևէ մեկին նախապատվություն տալու կքննենք կուտիների երկրի մասին եղած այն գրավոր հաղորդումները, որոնք կարող են որոշակիություն մտցնել տեղորոշման խնդրում:

Հնագույն բնագրերից մի քանիսը Կուտիումը ներկայացնում են հեռավոր երկրների թվարկումներում, ինչը բավարար հիմք չի տալիս ճշգրիտ տեղորոշման համար: Որոշ հիմքեր կան ենթադրելու, որ Նարամ-Սուենի դեմ հայտնի արշավանքից առաջ կուտիներն արդեն հաստատվել էին Խաբուր գետի հովտում և Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում²⁵: Նշված տարածքը, սակայն, լեռնային չէ և այն կարող էր լինել աշխարհակալության ծավալման առաջին փուլի արտահայտություն. իսկ ո՞րն է այն լեռնային երկիրը, որտեղից նրանք կարող էին մուտք գործել նշված տարածք: Կուտիների տիրապետության ավարտի մասին պատմող բնագրի քննությունը ցույց է տալիս, որ Ուբուխեգալի զորքի հետ ընդհարվելուց հետո նրանք Միջագետքի հարավից իրենց երկիր էին նահանջում՝ գնալով դեպի հյուսիս²⁶: Այս տեղեկությունը կողմնորոշ, բայց բացարձակ տեղադրության համար անբավարար է:

Կուտիների երկրի ճշգրիտ տեղորոշման համար մեծ արժեք ունեն ք.ա. 14-13-րդ դարերի ասորեստանյան արձանագրությունները: Ասորեստանի արքա Ադադներարի Ա-ն (ք.ա. 14-րդ դար), փառաբանելով իր հայր Արքիդենիլու արքային, թվարկում է նրա կատարած նվաճումները Թուրուկի

²⁵ H.Sauren, Der Feldzug Utuhengals von Uruk gegen Tirikan und das Siedlungsgebiet der Gutäer, RA, 1967, LXI,1, p. 75-79; Hallo W.W., նշվ. աշխ. էջ 719; հմմտ. ԻԿՃԵ, էջ 77:

²⁶ H.Sauren, նույն տեղում, քարտեզը՝ էջ 77:

երկիրը, կուտիների երկիրը (բնագրում կուտիական լեռների բոլոր տիրակալներին), Կուտնուխի երկիրն ու նրա բոլոր դաշնակիցներին²⁷:

Կուտնուխին (Կադնուխին) հայկական Կադմեա տունն է և գտնվել է Արևմտյան Տիգրիսի ու բուն (միացյալ) Տիգրիսի կազմած անկյունում²⁸: Թուրուկին, մեր կարծիքով, իր անունն է թողել հայկական Թուրկունիս գյուղին, որը գտնվել է Վանի նահանգի հարավում Հաքյարի գավառում, Մեծ Ջաբ գետի աջակողմում²⁹: Այսինքն կուտիների երկիրը պետք է փնտրել Կադմեա տան և Հաքյարի գավառի միջև: Ասորեստանի մեկ այլ արքա Սալմանասար Ա-ն (Ք.ա. 1274-1245 թթ), արձանագրում է, որ իր դեմ ապստամբած կուտիների («որոնք անհաշիվ են, ինչպես աստղերն երկնքում») տարածքները ձգվել են նույն Կադնուխից մինչև Ուրուատրի երկրի սահմանը³⁰: Թուրուկի-Նինուրթա Ա-ն (Ք.ա. 13-րդ դարի վերջ) իրեն փառաբանում է որպես «անհնազանդ ուկունանուցիներին (Կունանու երկրի ժողովրդին) և բաբխեցիներին, Կադնուխի երկրին ու կուտիների գործը ղեկավարող չարագործներին ոչնչացնող³¹»:

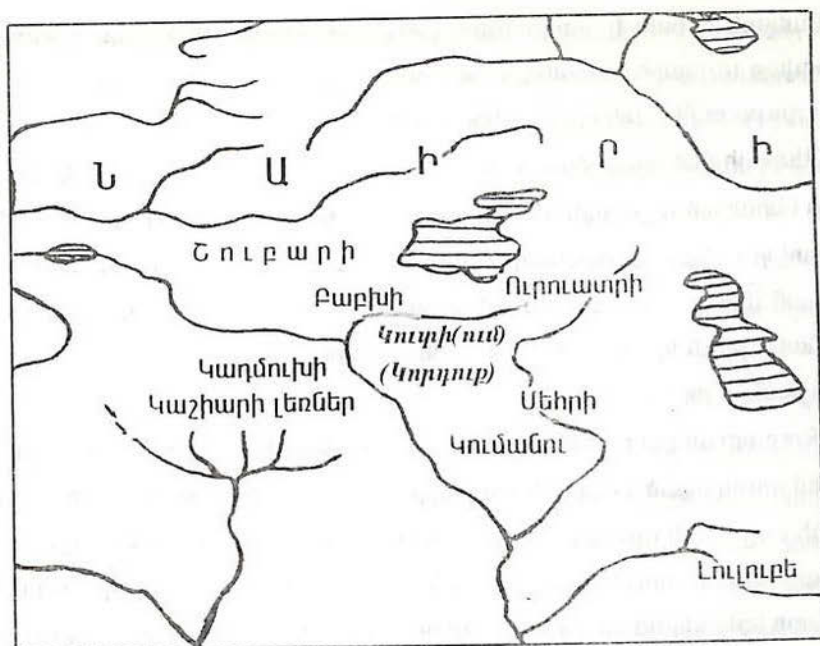
²⁷ АВВВУ, 1: Նույն բնագրում ինքը Ադադներարին ներկայանում է իբրև «կասիքների, կուտիների, լուլունների և շուբարեցիների հզոր ցեղերին (կամ գործերին) ոչնչացնող»: Կասիքները Կաշու (Կասու) երկրի բնակիչներն են, որոնք Ք.ա. 18-րդ դարում արշավանքներ կազմակերպեցին դեպի Բաբելոն, իսկ 16-12-րդ դարերում զբաղեցրին Բաբելոնի գահը: Մեր կարծիքով Կաշուն կապվում է Հայկական Տավրոսից հարավ, նրան զուգահեռ ձգվող Կաշիարի (-րի մասնիկը տեղանվանակերտ է) լեռների հետ: Լուլունեն նույն Լուլուբե երկիրն է՝ Ուրմիո լճից հարավ, Շուբարին (Շուբրիան) զբաղեցրել է Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը: Այսինքն կուտիների երկիրը պետք է փնտրել Կաշիարի և Հայկական Տավրոս լեռների միջնատարածքից մինչև Ուրմիո լճից հարավ ընկած տարածության վրա:

²⁸ ТУ, с. 98-99:

²⁹ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Ե. 1988, էջ 499:

³⁰ АВВВУ, 2:

³¹ АВВВУ, 5: Նույն արքայի այլ արձանագրություններում (АВВВУ, 3 և 7) տիտղոսաշարի մաս է կազմում «արքա շուբարեցիների, կուտիների և Նաիրի բոլոր երկրների» արտահայտությունը, ինչը վկայում է կուտիների երկրի Շուբրիայից արևելք և Վանա լճից հարավ գտնվելու մասին

Կումանու (Կումենու) երկիրը տեղադրվում է Արևելյան Խաբուրի հովտում³², իսկ Բաբխին Տիգրիսի արևելյան ու արևմտյան ճյուղերի միացման շրջանի հյուսիսում³³: Նույն արքայի մեկ այլ արձանագրության մեջ մեզ հայտնի երկրներից բացի կուտիների հարևանությամբ հիշվում է Մեխրի (Մեհրի) երկիրը, որը գտնվել է Տիգրիսի վտակ Արևյան Խաբուրի հովտում, Մեհրի-նար լեռան շրջանում³⁴: Ամփոփելով Ասորեստանի արքաների հաղորդումները, տեսնում ենք, որ կուտիների երկիրը պետք է փնտրել Կաղնուխի, Բաբխի, Կումենուի, Ուրուատրի, Թուրուկիի և Մեխրիի հարևանությամբ: Իսկ այդ երկրները քարտեզի վրա շրջան են կազմում, որի կենտրոնը ճիշտ և ճիշտ համընկնում է Մեծ Հայքի Կորդվաջ աշխարհի (Կորձայք) նահանգի Կորդուք գավառին: Կորդուքի և կուտիների կապի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ արամեական աղբյուրներում Կորդվաջ լեռները կոչվում են Կուտի (որից էլ արաբականում Ջուդի)³⁵:

32 ԴԿ, Ե. 119-120:

33 ԴԿ, Ե. 50-51:

34 Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Ե, 1972, էջ 69: հմմտ. ԴԿ, Ե. 143-144:

35 Ս Կատվալյան, Կորդուք, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ.5, Ե.

Սակայն որքան էլ ռազմունակ լիներ Կորդուք գավառը (կամ թեկուզ Կորդվաց աշխարհ նահանգը), անհավանական է, որ միայնակ կարողանար դուրս բերել այնպիսի զինուժ, որով պարտության մատներ Առաջավոր Ասիայի մեծ մասը ծնկի բերած և նվաճված երկրների ռազմական ուժերը ներառած արքայական բանակը, դեռ շուրջ մեկ դար էլ գերիշխեր Առաջավոր Ասիայում: (Մանավանդ, որ հակառակորդ կողմերի սպառազինության մեջ որակական տարբերություն չկար և պատերազմում էական նշանակություն պետք է ունենար զինվորների քանակը):

Ուրեմն, ո՞րն է գաղտնիքը:

«Քութայի արքայի լեգենդը», ինչպես ասվեց, պատմում է Նարամ-Սուենի դեմ դուրս եկած 17 երկրների դաշինքի մասին, որի մեջ էր մտնում նաև Կուտիումը և որի գլուխ կանգնած էր Լուլուբուրմի Անուբանինի արքան³⁶: Նարամ-Սուենի հյուսիսային արշավանքներն ուղղված էին այդ դաշինքի դեմ, որի երկրներից մի քանիսն արքայցի բռնապետի համար մնացին անհասանելի: Դրանց թվում էր նաև Կուտիումը, ուր և դատելով փաստերից, տեղափոխվել էր հակասեմական դաշնակցության կենտրոնը³⁷: Կուտիների առաջնորդությամբ մարտնչող զորքը պետք է ներառած լիներ Հայկական լեռնաշխարհի և նրանից արևելք ու արևմուտք ընկած երկրների դաշնակից բանակները, որոնց համատեղ ուժերով էլ ինարավոր դարձավ հաղթանակն Աքադի նկատմամբ: Դաշնակից ուժերը կոչվեցին դաշինքի առաջնորդների անվամբ: Մեր այս եզրահանգումը հաստատվում է Ք.ա. 1-ին հազարամյակի բնագրերով ևս: Ք.ա. 714 թ. Վանի թագավորության (Ուրարտու) դեմ Ասորեստանի արքա Սարգոն Բ-ի արշավանքի մասին պատմող արձանագրության հատվածներից մեկում նեոկայացվում է ռազմերթից առաջ վերջինիս ելքը կանխագուշակող մարգարեությունը:

³⁶Նրա հաղթական արձանագրությունը ու պատերազմաքննարկը օտնվել են ժամակակից Ջոհաբ քաղաքի շրջանում (RISA, p. 150-1; IRSA, t. 168):

³⁷ Միջագետքյան բնագրերը հաղորդում են Լուլուբուրմի արքա Սաբուռնիի նկատմամբ Նարամ-Սուենի տարած հաղթանակի մասին: Սաբուռնին հնաձանաբար, Անուբանինիի հաջորդն է:

Գուշակությունների ու մարգարեությունների ժամանակ երկրները կոչվում էին ոչ թե իրենց ժամանակակից, այլ հնում ունեցած անուններով: Եվ Ուրարտուն տվյալ բնագրի գուշակության մասում կոչվում է Գուտիուն³⁸: Այսինքն Ք.ա. I հազարամյակի Ուրարտուն համապատասխանում է Միջագետքին քաջածանոթ Ք.ա. III հազարամյակի Կուտիունին:

Նույն Ք.ա. 8-րդ դարի ավելի վաղ Սաղմոսեսար 4-րդի ժամանակ (Ք.ա. 781-772) գրված մի արձանագրության մեջ «ևանի թագավորությունն ուղղակի կոչվում է «կուտիների երկիր»³⁹:

Վերոշարադրյալ ողջ քննությունը հանգեցնում է մի եզրահանգման. կուտիական աշխարհակալության մեկնակետը Հայկական լեռնաշխարհի հարավն է, այն ստեղծվել է հնագույն Հայաստանի (գուցե մաս հարևան երկրամասերի) դաշնակից զորքերով, ուստի և պետք է դիտարկվի իբրև մեր երկրի ու ժողովրդի հնագույն պատմության բաղկագույնի մի մաս: Թերևս այդ ժամանակներից եկող ավանդությամբ է պայմանավորված Աստվածաշնչի թարգմանություններում Հայաստանի Կորդոք անվան տարբերակներով (Կարդու, Քարդու, Քարդա) հանդես գալը (ինչպես որ Ուրարտուն է կոչվում Կուտիուն)...

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ

Կուտիական աշխարհակալությունն ունեցավ ձևավորման երեք փուլ: Առաջինում կուտիները, շարժվելով Հայաստանի հարավից, հաստատվել էին Խաբուր գետի հովտում և Եփրատի միջին հոսանքի շրջանում: Այս փուլը ժամանակագրորեն համընկնում է Նարամ-Սուենի իշխանության վերջին տարիների հետ: Երկրորդ փուլը սկսում է Ենրիդավիզիի արշավանքով Նարամ-Սուենի տապալմամբ, և տևում մինչև Շարկարիշարիի մահը: Այդ փուլում արքայական տերությունը սահմանափակվեց Աքադի և

38. АВНИУ, 49 (313), прим. 79:

39. АВНИУ, 33.

Շումերի սահմաններում, իսկ կուտիների գերիշխանության հարավային գիծը հասավ Աքադի տերության հյուսիսին: Այս փուլում հակառակորդ կողմերի միջև տեղի են ունենում մի շարք բախումներ, որոնք վճռորոշ նշանակություն չեն ունենում: Երրորդ փուլում Շարկարլիշարիի մահից հետո, կուտիները տիրանում են Շումերին և Աքադին: Զիչ անց նրանք նվաճում են Էլամը և մինչև աշխարհակալության ավարտը (շուրջ 7 տասնամյակ) տիրում են Առաջավոր Ասիայի մեծ մասին:

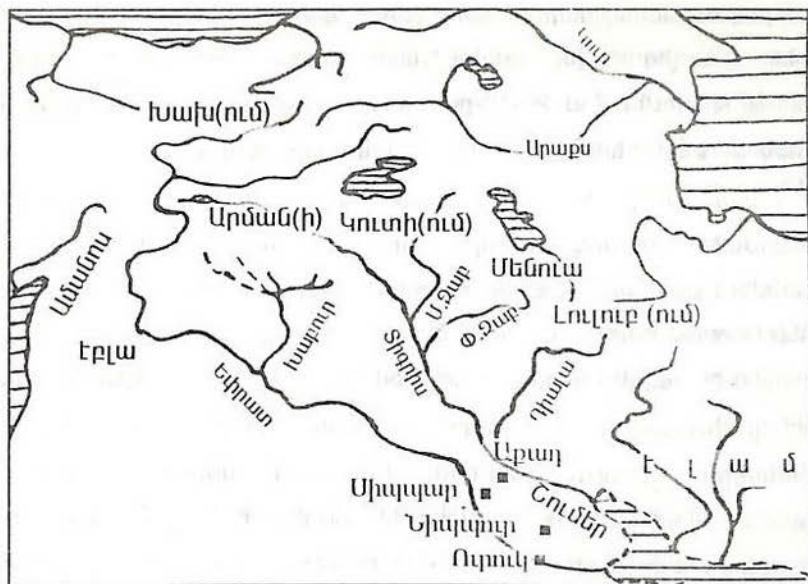
Աշխարհակալության տարածքային ընդգրկման մասին պատկերացում են տալիս կուտիական դարաշրջանի Միջագետքի ամենահայտնի կառավարիչ Գուդեանի արձանագրությունները⁴⁰: Դրանցում թվարկվում են այն երկրները, որոնցից նա զանազան շինանյութեր (այդ թվում թանկարժեք մետաղներ ու քարեր) է բերել տաճարաշինության նպատակով: Գուդեան ազատ տեղաշարժվում էր Առաջավոր Ասիայի մեծ մասում, հասկանալիորեն, այդ երկրները պետք է գտնվեին կուտիների տերության մեջ (կամ ազդեցության ոլորտում), որոնց աջակցությունն էր վայելում Միջագետքի կառավարիչը:

Նշված արձանագրությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ աշխարհակալության արևելյան սահմանները ներառել են Էլամը, իսկ արևմտյանը՝ Ամանուսի (Մայրիների) լեռները: Տերության մեջ ընդգրկված են եղել ողջ Միջագետքը՝ Տիգրիսի արևելակողմյան ու Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքներով: Հարավում սահմանը հասել է Պարսից ծոց: Գուդեան շինանյութեր է բերում նաև անդրծովյան Թիլմուն⁴¹, Մագան և Մելուխա երկրներից⁴²: Դժվար է ասել նրանց հետ կապը եղել է առևտրական, թե այլ բնույթի:

⁴⁰ Արձանագրություններում հիշվող երկրների աշխարհագրությունն ըստ տարածաշրջանների տես A.Falkenstein, նշվ. աշխ., էջ 46-54 (գրքում բերվող մի քանի տեղորոշումներ այսօր ընդունելի չեն):

⁴¹ Թիլմուն երկրի վերաբերյալ միջագետքյան աղբյուրներն ունեն երկու կարգի հաղորդում. մեկը, որ այն դրախտն է, մյուսի համաձայն, դա սովորական մի երկիր է Բահրեյնյան կղզիներում տեղորոշվող: Դիցաբանական բնագրերի դրախտ-Թիլմունը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում (տես մեր «Շումերական դրախտի առեղծվածը» հոդվածը «Գարուն», 1996, թիվ 3-ում): Այստեղ խոսքը Բահրեյնի մասին է:

⁴² Մագանը հավանաբար գտնվել է ներկայիս Օման երկրի տարածքում, Մելուխան Հնդկաստանում: Կան տեղորոշման այլ տեսակետներ ևս:

Հյուսիսում աշխարհակալությունը ներառել է Հայկական լեռնաշխարհի բավական մեծ մի հատվածը (եթե ոչ ողջ լեռնաշխարհը): Գուդեայի բնագրերը հիշատակում են Մենուա լեռները, որոնք վաղուց համադրվել են Մանա երկրի (Ուրմիո լճի ավազանի հարավում) և Հին Կտակարանի Միննի թագավորության հետ⁴³ (որն Աստվածաշնչի թարգմանություններում հանդես է գալիս «Արմենիա» անվամբ կամ որպես «Արարատյան թագավորություններից» մեկը): Իսկ Ա. Կիֆիշինը ուղղակի կապ է տեսնում լեռների և Վանի թագավորության արքա Մենուա Իշպուլինորդու անունների միջև⁴⁴: Մենուա լեռների հետ հիշատակվում է Ումանում տեղանունը, որը կապվել է Արամ երկրի հետ հանդես եկող Ամ երկրի հետ⁴⁵:

⁴³ Այս տեսակետը դեռ անցյալ դարում առաջ էր քաշել Հ.Յենսենը (տես Մ.Շտրեք, նշվ. աշխ., էջ 105): Հետագայում Ե.Քասունի, Նախահայկական Հայաստան, Պեյրուք, 1950, էջ 32; Ա.Կոֆուստ, Географические воззрения древних шумеров при Палестине Гудеа, "Палестинский сборник", вып. 13(76), Ленинград, 1965, с. 65-67:

⁴⁴ Ա.Կոֆուստ, նշվ. աշխ. էջ 66-67:

⁴⁵ Վերջին անուն բաղադրիչը դիտվում է իբրև վերջավորություն (Արամ-Արմանում, Ամ-Ումանում), տես I. J. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chicago, 1935, p. 6; Ա.Կոֆուստ, նույն տեղում: Արամ և Ամ երկրներին վերաբերող արձանագրության մասին տես վերը (էջ 10):

Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող մյուս տարածքը խախտում լեռներն են, որտեղից բերվել է ոսկին: Ոսկու արդյունահանման այս կարևոր կենտրոնը հիշվում է Ք.ա. 20-18-րդ դարերի փոքրասիական (Կանեշի) առևտրական բնագրերում⁴⁶, խախտ անվամբ խեթական աղբյուրներում⁴⁷, խախտ տարբերակով Վանի թագավորության արձանագրություններում, խախ ձևով Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բյուզանդի մոտ⁴⁸: Այն գտնվել է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգի Եկեոյաց գավառում, որը հայտնի էր ոսկու արդյունահանմամբ:

Առաջին հարցից տարօրինակ է թվում, որ Գուղեայի արձանագրությունները հիշատակում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան սահմանային Մենուա լեռները, հյուսիս-արևմուտքում գտնվող խախ(ում)ը, բայց ոչինչ չեն հաղորդում Կուտիումի մասին: Սակայն դա խաբուսիկ տպավորություն է. Գուղեայի բնագրերում հիշվում է Արատտա երկիրը⁴⁹, որը լավ հայտնի է շումերական դյուցազնավեպից կապված Ք.ա. 28-27-րդ դարերի իրադարձությունների հետ, տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհում⁵⁰ և այստեղ, փաստորեն, փոխարինում է Կուտիումին:

⁴⁶ P.Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce*, Paris, 1963, p. 109-110; И.Б. Янковская, *Клинописные тексты из Кюль-тепе в собраниях СССР*, М., 1968, с. 120-122: խախումից բացի Կանեշի (Քյուլ-թեփե հնավայր) բնագրերը հիշատակում են շուրջ երկու տասնյակ արդյունաբերող և առևտրական կենտրոններ (Նիխիրիա, Թեգարամա, Շամուխա, Կատար, Կարանա, Էլուխութ, Շուբար/Շուբրիթում, Ծուփանա և այլն): Չորսհազարամյա այս բնագրերը անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են Հայաստանի հնագույն պատմության համար և անհասկանալիորեն մինչ հիմա չեն գործածվել հայագիտության մեջ, չնայած տասնամյակներ առաջ հրապարակված լինելուն:

⁴⁷ В.Н. Хачатрян, *Восточные провинции Хеттской империи*, Е., 1971:

⁴⁸ ТУ, с. 227-228, նաև հղված գրականությունը:

⁴⁹ A.Falkenstein, *Նշվ. աշխ.*, էջ 50 (հեղինակը հետևում է Արատտայի իրանյան տեղադրության մի տեսակետի, որը քննադատության չի դիմանում):

⁵⁰ Արատտայի հայաստանյան տեղադրության հիմնավորումը տես Ա.Սովսիսյան, *Հնագույն պետությունը Հայաստանում*, Արատտա, Ե., 1992, էջ 10-28; Վ.Մառթոսեան, *Սումերական աղբյուրներու Արատտա երկիրը և Հայկական լեռնաշխարհը*, ՀԱ, 1995, էջ 284-303:

Այս ուշագրավ հանգամանքը գալիս է մեկ անգամ ևս փաստելու Արատ-տայի և Կուտիունի մեր տեղորոշումների ճշմարտացիությունը, խոսում է հոգուտ նույն երկրի նկատմամբ կիրառված երկու անունների համարժեքության և լրացնում Հայաստանի հնագույն պատմության բաց օղակներից մեկը:

Ամփոփելով վերը ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Բ.ա. 23-22-րդ դարերում Հայաստանից ծավալված կուտիական աշխարհակալությունն ունեցել է տարածքային հսկայական ընդգրկում Ամանոսի լեռներից ձգվելով մինչև Էլամ, Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսից մինչև Պարսից ծոց...

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

Կուտիները Միջագետք մուտք գործեցին ոչ թե որպես նվաճողներ ու ստրկացնողներ, այլ օգնության եկող ազատարարներ: Նրանք տապալելով աքաղական բռնապետությունը և իրենց գերիշխանությունը տարածելով Առաջավոր Ասիայի մեծ մասի վրա՝ ոչ միայն չստեղծեցին նմանատիպ իշխանություն, այլև սկսեցին արմատախիլ անել սեմական բռնապետության օրոք հաստատված ռեժիմի մնացորդներն ու հետևանքները: Պաշտոնից հեռացվեցին նախկինում նշանակված դրածոները, վերակազմվեցին շումերական ավանդական հոգևոր ու աշխարհիկ կարգերը: Վերսկսեցին գործել ավագների խորհուրդն ու ժողովրդական ժողովները, որոնք ընտրում էին իշխանավորին, և ընտրությունը համարվում էր Աստծո կամքի արտահայտություն («Ձայն բազմաց ձայն Աստծո»): Գուղեան, ըստ սկզբնաղբյուրների, ընտրվել է 216 հազար ժողովրդի կողմից (կա կարծիք, որ այս թիվը պետք է կարողալ 36 հազար, որը ևս նշանակալի թիվ էր այն ժամանակներում)⁵¹:

Կուտիական ժամանակաշրջանից մեզ հասած միջագետքյան բնագերբերը պատմում են հիմնականում մաքրագործումների և կրոնական

⁵¹ ИДВ, с. 262-263:

բնույթի այլ իրադարձությունների մասին, որի պատճառով հայտնվել է կարծիք, թե դա քրմական ռեակցիայի ժամանակահատված է, ինչը ճիշտ բնորոշում չէ: Իրականում դա շումերական հոգևոր ավանդույթների վերականգնման դարաշրջան էր և պատահական չէ, որ «շումերական վերածնունդը» սկսվեց հենց այդ ժամանակ: Կուտիական գերիշխանության օրոք Միջագետքն ու հարակից երկրներն ապրեցին բավական խաղաղ, ամենուր թափ ստացավ շինարարությունը, հատկապես, ջրանցքաշինությունն ու տաճարաշինությունը:

Նարամ-Սուենի իշխանության անկումով նշա «աշխարհի չորս կողմերի արքա» տիտղոսն անցավ կուտիական արքաներին: Ուշագրավ է, որ տեր դառնալով հսկայածավալ մի աշխարհակալության նրանք փոփոխության չենթարկեցին իրենց կարգերը, մասնավորապես արքայի ընտրության ավանդույթը: Զննելով «Շումերական արքայացանկում» պահպանված կուտի արքաների գահաժամկետները նկատում ենք մի հետաքրքիր օրինաչափություն⁵²: Առաջին յոթ արքաների ժամկետները չեն անցնում 6 տարուց: Այնուհետև իշխում է Յարլագաբը 15 տարի, նման երկարատևությունը կարող է լինել բազմակի ընտրության արդյունք (6+6+3): Այնուհետև 4 արքաներ իշխում են մինչև 3 տարի ժամկետով: Եվս 4 արքաներ իշխում են մինչև 2 տարի, որից հետո երեք թագավորներ գահակալում են 7-ական տարի: Որոշակիորեն երևում է ընտրովի կառավարման 4 ժամկետներ 6, 3, 2 և 7 տարի: Սա խոսում է այն մասին, որ ընտրովի արքաների ինստիտուտը Գին Հունաստանից շատ ավելի վաղ գոյություն է ունեցել Հնագույն Հայաստանում:

Կուտի արքաներն անմիջապես իրենք չէին կառավարում գերիշխանության տակ մտնող երկրները: Այդ գործը նրանք հանձնարարում էին տեղացիներից ընտրված կառավարիչներին (հմմտ. Գուդեայի վերոհիշյալ օրինակը), որոնք կանոնավոր կերպով հարկեր ու նվերներ էին ուղարկում լեռնական արքաներին: Հարկերի մեջ մտնում էին հիմնականում երկրագործական մթերքներ (հացահատիկ, բուսական

⁵² Th. Jacobson, նշվ. աշխ., էջ 116-121:

յուղեր և այլն), իսկ որպես նվեր ուղարկվում էին թանկարժեք քարերից ու մետաղներից պատրաստված գահեր, զենքեր ու զարդեղեն (վերջիններս հասցեագրվում էին հիմնականում արքայական ընտանիքի անդամներին թագուհուն և արքայազուհիներին)⁵³։

Իրենց գերիշխանության շուրջ հարյուրամյա ժամանակահատվածում հայաստանցի արքաները սեփական աթոռանիստը չփոխադրեցին Միջագետք կամ այլ տեղ, որի հիմնական պատճառը, թերևս, դեռ Ք.ա. 28-27-րդ դարերից եկող հավատամքն էր սեփական երկրի սրբազան և ժողովրդի աստվածընտրյալ լինելու մասին⁵⁴։

Նրանց կողմից բարեպաշտության հատուկ դրսևորում էր հարգանքը գերիշխանության տակ գտնվող ժողովուրդների ու նրանց ավանդույթների նկատմամբ, որը պայմաններ ստեղծեց շումերական վերածննդի համար։ Յարկ է նշել, որ Միջագետքում երկար պահպանվեց հիշողությունն արդարությունը վերականգնած արքաների մասին։ Գերիշխանության ավարտից ավելի քան կես դար անց Լագաշ քաղաքի իշխանները շարունակում էին կրել «կուտիների երկրի կառավարիչ» տիտղոսը (սա նաև մի տեսակ հավատարմության դրսևորում էր անցյալի տիրակալների նկատմամբ)։ Ավելացնենք, որ Լագաշը դեռևս Ք.ա. 25-24-րդ դարերում հայտնի էր արդարության ու ազատության համար մղվող պայքարի համար ավանդույթներով⁵⁵ և հենց այդ քաղաքն էր դարձել կուտիական իշխանության պատվարը Միջագետքում։

53. М.Тюменев, *Узл. азխ.*, էջ 210-211։

54. Շումերական դյուցազնավեպում Արատտան կոչվում է «սուրբ օրինաց երկիր», իսկ նրա ժողովուրդը բնության զարթոնքի, մեղնող ու հառնող Դունուզի աստծո ընտրյալներ։

55. В.В.Струве, *Государство Лагаш Борса за расширение гражданского права в Lagash*, XXV-XXIV вв. до нашей эры, М., 1961։

Կուտիական աշխարհակալության մեկնակետի տեղորոշման ճշգրտումը և Կուտի(ում)ի իբրև Հայաստանի հնագույն անվանումներից մեկի պարզաբանումը հնարավորություն են տալիս լուսաբանելու հայոց հնագույն պատմության մի քանի այլ դրվագներ ևս: Ստորել համառոտակի կանդրադառնանք դրանցից երեքին:

«ՀԱՅԿ ԵՎ ԲԵԼ» ՎԻՊԱՍՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

Հայագիտության մեջ բավական շատ է արժածվել թե «Հայկ և Բել» վիպասքի, և թե Հայկ նահապետի կերպարի ժամանակագրական բազմաշերտության թեման: Վիպասքում որոշակիորեն արտահայտված են հնագույն ժամանակների Հայաստան-Սիջազետք հակասությունները: Հայկի մասին մեզ հասած ավանդազրույցներում միածուլված են աստծո, անվանադիր նախնու և պատմական անձ-արքայի կերպարները: Սրանցից յուրաքանչյուրին անդրադառնալը դուրս է մեր նպատակից, նշենք սակայն, որ անկախ այն բանից, թե վիպասքի մեզ հասած տարբերակի առանցքում որ ժամանակների պատմական իրադարձություններն են նկարագրվում, նրանում արտացոլված են ավելի վաղ ժամանակների պատկերացումները: Քանի որ Հայկը ներկայանում է որպես հայոց անվանադիր նախնի-նահապետ, պետք է ակնկալել, որ վիպասքում արտահայտված լինեն հայ էթնոսի ամենավաղ շրջանի առավել ակնառու պատմական անցքերը, այն շրջանի, երբ հայերն անջատվել էին հնդեվրոպական ընդհանրությունից և գտնվում էին իբրև ինքնուրույն ժողովուրդ կայացման ճանապարհին: Այդ ժամանակաշրջանը Ք.ա. 3-րդ հազարամյակն էր⁵⁶, ուստի միանգամայն

⁵⁶ Լեզվաժամանակագրական մեթոդով Գ. Բ. Ջահուկյանի կատարած հաշվարկը ցույց է տալիս, որ հայերենն, անջատվելով հնդեվրոպական մայր լեզվից, ինքնուրույն լեզու է դարձել Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբին, տես նրա Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 24-25, նույնի Զրույցներ հայոց լեզվի մասին, Ե., 1992, էջ 18-19:

տրամաբանական է, որ այդ ժամանակաշրջանի կարևորագույն իրադարձությունների որոշ արձագանքներ պահպանված լինեն վիպասքում:

Բելը (Նեբրոլթ, Նեմրութ) մեր ավանդագրույցներում ներկայանում է իբրև փառամոլ արքա, որ ձգտում է համաշխարհային տիրապետության, իսկ որոշ հաջողություններից հետո փորձում է գրավել աստծո տեղը: Բ.ա. 3-րդ հազարամյակի միջագետքյան արքաների մեջ այս կերպարին ամենից ավելի համապատասխանում է Նարամ-Սուենը:

Ռագմական հաջողությունները, որ արտահայտվում էին նրա «աշխարհի չորս կողմերի արքա», «տիեզերքի արքա» տիտղոսներում, պատճառ դարձան սեփական ուժերի գերազնահատման, և նա պատմության մեջ առաջինը լինելով հռչակեց իրեն «աստված»: «Աքադի նգովումը» պատմա-վիպական երկում հաղորդվում է, որ նա կործանեց գերագույն աստծո տաճարը և ստիպեց ժողովրդին զոհեր մատուցել իր տաճարին: Աստվածները չհանդուժեցին նրա փառամոլությունը և հայաստանցի լեռնականների միջոցով տապալեցին նրան:

Հայկական ավանդության մեջ Միջագետքի տիրակալը մուտք է գործում Հայաստան այնտեղ փառաբանելու իրեն: Նարամ-Սուենը արձանագրում է, որ «մարդու ստեղծման ժամանակվանից ի վեր, երբեք ոչ մի թագավոր չէր կործանել Արմանը...»: ինչը և իրագործեց ինքը: Հայկական տարբերակներում Բելը սպանվում է Հայաստանում, իսկ Միջագետքի գրավոր աղբյուրների համաձայն Նարամ-Սուենը տապալվում է հայաստանյան զորքերի արշավանքի հետևանքով:

Նկատված ընդհանրությունները չի կարելի դասել պատահական նմանությունների ու զուգահեռությունների շարքը և անկախ նրանից, թե վիպասքում պատմվող իրադարձությունների հիմնական մասը որ ժամանակաշրջանին են վերաբերում, «Հայկ և Բել» ավանդավեպի մեջ պետք է զատորոշել Բ.ա. 3-րդ հազարամյակից եկող կարևոր մի շերտ:

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆԸ ՉՏՆՈՒՄ Է ԻՐ ՏԵՂԸ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հաղորդվում է, որ Մարաստանի աշխարհալակությունը կործանող Կյուրոսի գլխավոր

դաշնակիցը Տիգրանն էր՝ Երվանդ Սակավակյացի որդին, և ինքն էր անձամբ սպանել Աժդահակին (Աստիագեսին)⁵⁷: Յույն նպատմագիր Քսենոֆոնը (Ք.ա. 5-4-րդ դարեր) հաղորդում է, որ Կյուրոսն ու Տիգրանը եղել են որսընկերներ և վերջինս մասնակցել է Կյուրոսի արշավանքներին իբրև զինակից⁵⁸: Դեպքերի կատարման ժամանակաշրջանում գրված և մեզ հասած բնագրերում բազմաթիվ հիշատակություններ կան Կյուրոսի մասին, իսկ Յայաստանի ու նրա արքա Տիգրանի վերաբերյալ ոչինչ: Գրավոր աղբյուրների համաձայն, Կյուրոսը, Ք.ա. 553 թ. ապստամբեց Աժդահակի դեմ, և եռամյա պայքարում հաղթելով վերջինիս, հիմնեց նոր Աքեմենյան տոհմությունը: Նրա դեմ ստեղծվեց իգոր դաշինք Լյուդիայի (Փոքր Ասիա), Բաբելոնի և Եգիպտոսի մասնակցությամբ: Ք.ա. 546թ. Կյուրոսին հաջողվում է հաղթել Լյուդիային, իսկ 538-ին՝ նվաճել Բաբելոնը:

Փոքր Ասիա հասնելու համար Կյուրոսը պետք է անցներ Յայաստանով, ուստի անհիմն կերպով ենթադրվել է, թե Յայաստանը Ք.ա. 550-546թթ. ընթացքում նվաճվել է Կյուրոսի կողմից⁵⁹: Սի կողմից Կյուրոսն անշուշտ պետք է անցներ Յայաստանով (Յայաստանից հարավ բաբելոնյան պետությունն էր), մյուս կողմից, սակայն, գրավոր աղբյուրներում բացակայում է Յայաստանը (Արմենիա, Ուրարտու, Արարադ կամ այլ հայտնի անվամբ): Ո՞րն է գաղտնիքը:

Վերը շարադրված մեր ուսումնասիրությունից միանգամայն պարզ է, որ Կուտիումը, աշխարհակալության ժամանակներից սկսած, դառնում է Յայաստանին տրված ընդհանրական անուններից մեկը և Ք.ա. 8-րդ դարում գործածվում իբրև Ուրարտու անվան հոմանիշ: Ք.ա. 6-րդ դարի բնագրերում հաղորդվում է, որ Կյուրոսի պետության գլխավոր դաշնակիցը Կուտիում (իմա՝ Յայաստան) երկիրն էր, ինչը լիովին համապատասխանում է Քսենոֆոնի և Խորենացու տվյալներին: Դեռ

57 Գիրք Ա, գլուխ ԻԴ-ԻԹ:

58 Քսենոֆոնի «Կյուրոպեդիայի» հայերին վերաբերող հատվածները տես Յ. Մանանդյան, Երկեր, հատոր Ա, էջ 384-400:

59 Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր I, Ե., 1971, էջ 446-447:

ավելին. դրանցում պատմվում է⁶⁰, որ Կուտիումի արքան է առաջնորդել դաշնակից բանակները Բաբելոնի դեմ և գրավել այն Ք.ա. 538թվին. որից հետո դարձել է «Բաբելոնի փոխարքա» - երկրորդ դեմքը Աքեմենյան կայսրության մեջ, դաշնակցային սկզբունքով պահպանելով իր երկրի անկախությունը: Ուստի միանգամայն պարզ է, որ Ք.ա. 550-546 թթ. ընթացքում Կյուրոսի կողմից Յայաստանի նվաճում չի եղել և չէր կարող լինել, քանի որ Յայաստանը Աքեմենյան Պարսկաստանի գլխավոր դաշնակիցն էր:

Բաց է մնում մեկ հարց. Կուտիումի տիրակալը բնագրերում հիշվում Ուզբարու կամ Գուբարի անվամբ. ինչը չի համընկնում Տիգրանին: Արդյո՞ք սա անվան թարգմանություն է կամ պատվանուն-մակդիր. դժվար է ասել: Չլինելով իրանագետ լեզվաբան, մենք ձեռնպահ ենք մնում որևէ լուծում առաջարկելուց այն թողնելով համապատասխան մասնագետներին:

ԲԱԲԵԼՈՆՅԱՆ «ՆՈՅԻ» ՀԱՆԳՐՎԱՆԸ

Համաշխարհային ջրհեղեղի մասին բազմաթիվ գրավոր ու բանավոր ավանդազրույցներ են հասել մեզ⁶¹: Դրանց մեջ սյուժետային ընդհանրությամբ առանձնանում է միջագետքյան խումբը, որի զարգացած տարբերակը տեղ է գտել Հին Կտակարանի Ծննդոց գրքում: Այդ խմբի հնագույն բնագիրը շումերական ավանդազրույցն է⁶², որում չի պահպանվել այն վայրի անունը, ուր կանգ առավ ջրհեղեղից փրկված նավը: Բաբելոնյան «Գիլգամեշ» էպոսի 11-րդ պնակիտում⁶³ պատմվում

60 Хрестоматия по истории Древнего Востока, ч. 2, М., 1980, с.

61 Դրանց մեծ մասը տես Դժ. Դժ. Փրեյզեր, *Фольклор в Ветхом Завете*, М., 1985, с. 63-160:

62 С.Н. Крамер, *История начинается в Шумере*, М., 1965, с. 175-180:

63 Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982, էջ 160-161:

է, որ նա վը կանգ է առել Նիսիր կամ Նիմուշ⁶⁴ լեռան վրա, որի ճշգրիտ տեղն անհայտ է: Բաբելոնի գերագույն աստծո տաճարի քրմապետ Բերոսոսի (Ք.ա. 4-3-րդ դդ.) «Բաբելոնիկա» աշխատության համաձայն (որը գրվել է միջագետքյան սեպագիր աղբյուրների հիման վրա) փրկվողներն ապաստանեցին Յայաստանում⁶⁵: Յին Կտակարանը ևս փրկության վայրը համարում է Արարատ/դ-Յայաստանի լեռները⁶⁶: Յին Արևելքին հաջորդած գրավոր ավանդությունը ևս (Յովսեպոս Փլավիոս⁶⁷, Մովսես Խորենացի⁶⁸ և ուրիշներ), հիմնվելով հիմնիջագետքյան աղբյուրների վրա, փրկության երկիր են համարում Յայաստանը:

Ըստ Ղուրանի, որը նույնպես սնվել է հիշյալի ակունքներից, փրկվածների տապանն ապաստան է գտնում Կորդվաց լեռներում, որոնք կոչվում են ալ-Ջուդի⁶⁹ (Ջուդին Կուտի/Գուտիի արաբականացված տարբերակն է): Փաստորեն, ողջ ավանդությունը, որը վկայված է ավելի քան 3 հազար տարվա ընթացքում (Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջից մինչև Ք.հ. 1-ին հազարամյակի ավարտը), իբրև ջրհեղեղից փրկող երկիր հանդես է գալիս Յայաստանը (կամ ավելի կոնկրետ նրա հարավային Կորդվաց լեռները): Բաց է մնում բաբելոնյան էպոսում հիշատակվող Նիսիր/Նիմուշ լեռան տեղադրության հարցը: Եւ այստեղ ևս հանգուցալուծող բանալին մեզ տալիս է կուտիական հիմնախնդրի ճշգրտումը:

⁶⁴ Անունը հնարավոր է կարդալ երկու տարբերակով: Որոշ փաստերի առկայությունից ելնելով՝ նախընտրելի է համարվում Նիմուշը (W.G. Lambert, Nisir or Nimus?, RA, 1986, vol LXXX, Ni 2, p. 185-186):

⁶⁵ P. Schnabel, Berossos und die babylonisch-hellenistische Literatur, Leipzig-Berlin, 1926, S. 264-266:

⁶⁶ Գիրք Ծննդոց, 8, 1-4:

⁶⁷ Յովսեպոս Փլավիոս, Ընդդեմ Ապիոնի, Օտար աղբյուրները Յայաստանի և հայերի մասին, 9, Ե., 1976, էջ 28:

⁶⁸ Մովսես Խորենացի, Յայոց պատմություն, Գիրք Ա, գլ. 2:

⁶⁹ Ղուրան, 11, 38-46:

Ասորեստանի արքա Աշուրնաժիրապլի 2-րդը (Ք.ա. 9-րդ դար) իր տարեգրություններում հիշատակում է Նիսիր/Նիմուշ լեռը⁷⁰ կապված կուտիների երկրի հետ, իսկ վերջինս, ինչպես պարզ դարձավ վերոշարադրյալ նյութից, տեղադրվում է Կորդուքի տարածքում: Հարցը ստանում է իր լուծումը. ջրհեղեղի մասին պատմող բաբելոնյան գրույցի առանցքային հարցերից մեկով փրկության հանգրվանի նշմանը, չի տարբերվում ընդհանուր հիմնիջագետքյան ավանդությունից: Ուստի և Նիսիր/Նիմուշը պետք է տեղադրել Կորդվաց լեռներում:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ կուտիական աշխարհակալության ճիշտ վերագնահատումը կարևոր լուսաբանումներ է մտցնում Հայաստանի հնագույն պատմության այլ հարցերում ևս: Չի բացառվում, որ մեր նշածներից բացի այն լույս սփռի նաև ուրիշ խնդիրների վրա:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ավարտելուց առաջ նշենք, որ այս գրքույկը հակիրճ մի հաղորդում է նրանում արժարժվող հիմնախնդրի վերաբերյալ: Տեղի սղության պատճառով աշխատանքում չվկայակոչվեց սուկա գրականության մեծ մասը, չարվեցին բնագրային մեջբերումներ: Գրքույկի նպատակը Հայաստանի պատմության չսպիազանց հետաքրքիր մի հատվածի ընդհանուր գծերով վերականգնումը և հայագիտության շրջանառության մեջ դնելն է: Կարծում ենք, որ նշված թերություններով հանդերձ այս գրքույկը կարող է մեկնակետ դառնալ մեր պատմության համար վերագտնված դարաշրջանի հետազոտման ասպարեզում, որում կպահանջվի աղբյուրագետ-պատմաբանի, լեզվաբանի, հնագետի և այլոց ջանքերի համատեղում:

⁷⁰ A.K. Grayson, Assyrian Royal Inscriptoins, vol. 2, Wiesbaden, 1976, p.128-9

Ի մի բերելով վերը շարադրված նյութը տեսնում ենք որ հնագույն ընագրերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ի հայտ բերելու Դայաստանին տրված հնագույն ընդհանրական անուններից մեկը, որը կապում է Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի Արատտան Ք.ա. 1-ին հազարամյակի Ուրարտու-Դայաստանին: Լուսաբանվում են մեր պատմության նոր դրվագներ: Վերականգնվում և իր տեղն է գրավում փառահեռ մի դարաշրջան դարաշրջանը մի աշխարհակալության, որը ստեղծվեց այսօր հայտնի առաջին բռնակալությունը կործանող ազատարարների կողմից: Դա աշխարհակալություն էր Տիգրան Մեծից շուրջ երկու հազար տարի առաջ, որը տարածքով չզիջելով տիգրանյան սահմաններին՝ տևողությամբ գերազանցում է նրան մի քանի անգամ: Դա բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունն էր...

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ՀԱ - Զանդեյս ամսօրեայ, Վիեննա

АВИИУ - И.М.Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, "Вестник древней истории," 1951, N 2-4

ИДВ - История Древнего Востока, I, Месопотамия, М., 1983

ТУ - Н.В.Арутюнян, Топономика Урарту, Е., 1985

ANET - Ancient Near Eastern Texts (ed. by J.B.Pritchard), New Jersey, 1969

IKA - H.Hirsch, Die Inschriften der Könige von Agade. "Archiv für Orientforschung", 1963, Bd. 20, S. 1-82

IRSA - E.Sollberger et J.-R. Kupper, Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes, Paris, 1971

RA - Revue d'assyriologie et d'archeologie orientale, Paris

RISA - G.A. Barton, The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Hawen, 1929

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	3
ՍԿԶԲՆԱԴՔՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԺԱՍԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	5
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ	8
ԿՈՒՏԻԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՆԱԿԵՏԸ	13
ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԸՆԴԳՐԿՈՒՄԸ	17
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ	21
ԼՈՒՍԱԲԱՆԿՈՂ ԴՐՎԱԳՆԵՐ	24
«ՀԱՅԿ ԵՎ ԲԵԼ» ՎԻՊԱՍՔԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ	24
ՏԻԳՐԱՆ ԵՐՎԱՆԴՅԱՆԸ ԳՏՆՈՒՄ Է ԻՐ ՏԵՂԸ	25
ԲԱՐԵԼՈՆՅԱՆ «ՆՈՅԻ» ՀԱՆԳՐՎԱՆԸ	27
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ	29
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	30

Ա. Մովսիսյան

Բարեպաշտ արքաների
աշխարհակալությունը

Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրանի Մեծից սուս

«Ապոլոն» հրատարակչություն. Երեւան, Գր.Լուսավորիչի-15
Տպագրված է Կոտայքի պոլիգրաֆիական «Ազատ» ՓԲԸ

Ծավալը՝ 2 տպ. մամուլ: Ֆորմատ՝ 60X84 1/16

Տպագրությունը՝ օֆսեթ:

Տպաքանակը՝ 1000: Պատվեր

Գինը՝ պայմանագրային:

